

ismi de verilmiştir. Meselâ Timurtaş'ın Hanefî fıkıhına dair *Tenvîrü'l-ebşâr*'ı üzerine Haskefi'nin *ed-Dürrü'l-muhtâr* isimli şerhine İbn Âbidîn'in *Reddü'l-muhtâr* adlı hâşiyesi üzerine Abdülkâdir b. Mustafa er-Râfî'nin *et-Taḥrîrü'l-muhtâr li-Reddi'l-muhtâr*'ı *Takrîrâtü'r-Râfi'* diye anılır.

Osmanlı sahasında Necmeddin en-Nesefî'nin *'Aḳâ'idü'n-Nesefî*, Zemaşerî'nin *el-Keşşâf*, Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ*, Burhâneddin el-Merginânî'nin *el-Hidâye*, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm*, Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin *eş-Şemsiyye*, Adudüddin el-İcî'nin *el-Mevâkıf*, Teftâzânî'nin *el-Muṭavvel*, Birgivî'nin *İzhârü'l-esrâr* ve el-'Avâmil gibi çoğu medreselerde okutulan eserler üzerine pek çok ta'lîkât yazıldığı görülmektedir. Ta'lîkât kaleme alan Osmanlı müellifleri arasında Kemalpaşazâde, Taşköprizâde Ahmed Efendi, Ebüssuûd Efendi, Vanî Mehmed Efendi, Ahmed Cevdet Paşa gibi isimler yer alır. Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri*'ne Ahmed Remzi Dede'nin (Akyürek) yazdığı *Miftâhu'l-kütüb ve Esâmî-i Müellifin Fihristi*'nde pek çok Osmanlı müellifine ait ta'lîkât yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâmus Tercümesi, III, 26, 28-29; İbrâhim Mustafa v.dğr., *el-Mu'cemü'l-vasîf*, İstanbul, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), "alk" md.; Fârâbî, *et-Ta'lîkât* (nşr. Ca'fer Âl-i Yâsîn), Beyrut 1408/1988, neşredenin girişi, s. 9, 19; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 424; İbn Sînâ, *et-Ta'lîkât* (nşr. Abdurrahman Bedevî), Kum, ts. (Mektebü'l-İlâmi'l-İslâmî), neşredenin girişi, s. 5; *Keşfü'z-zunûn*, I, 41, 423-424; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 674; II, 919; III, 1118-1119; Sezgin, *GAS*, IV, 108; VIII, 174, 186, 240; IX, 58, 59, 62, 84; ayrıca bk. İndeks, s. 495-496; İsmail Lütfî Çakan, *Hadis Edebîyatı*, İstanbul 2003, s. 206; F. Rosenthal, "Ta'lik", *El²* (İng.), X, 165; Mahmut Kaya, "Fârâbî", *DİA*, XII, 159; Şerafettin Gölçük – Metin Yurdagür, "Gelenbevi", a.e., XIII, 554; Tefvîk Rüştü Topuzoğlu, "Hâşiye", a.e., XVI, 420; Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ", a.e., XX, 338-339; İsmail Durmuş, "Kitâbiyat", a.e., XXVI, 84; Hulûsi Kılıç, "Lisânü'l-Arab", a.e., XXVII, 195.

SEDAT ŞENSOY

TÂLİKÂZÂDE MEHMED SUBHÎ

(ö. 1014/1606 [?])

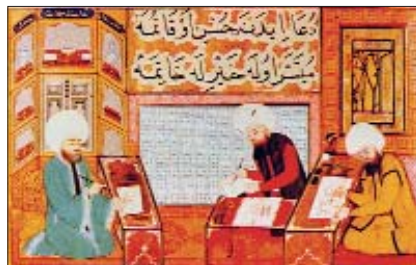
Dîvân-ı Hümâyün kâtibi
ve şehnâmecî.

Aydın'da dünyaya geldi. 1540'larda doğduğu tahmin edilmektedir. 1390'lardan itibaren Osmanlı ilmiye sınıfında önemli kişilerle temsil edilen Fenârî ailesine mensuptur. Lakabından hareketle babasının

ta'likte icâzet sahibi bir hattat olduğu söylenebilir. Mart 1562'de Manisa sancak beyliği görevine gönderilen Şehzade Murad'ın hizmetine girdi. On iki yıl bu görevde kaldıktan sonra 1574'te III. Murad'ın tahta çıkması üzerine İstanbul'a gitti. Dîvân-ı Hümâyün'da kâtiplik görevine tayin edildi ve ölümüne kadar bu görevini sürdürdü. Bunun yanı sıra bazı eyaletlerin tahrir kâtipliği, 991'de (1583) Revan seferinde Serdar Ferhad Paşa'nın ve 983 (1585) İran seferinde Özdemiroğlu Osman Paşa'nın sefer kâtipliği görevlerinde bulundu. Bu sırada Tebriz fetihnâmesini kaleme aldı.

Tebriz seferinden döndükten sonra divan kâtipliğine devam ederken Türkçe hümâyunnâme tarzında bir eser yazmak isteyince vekâyi'nüvis sıfatıyla görevlendirildi. Bu göreve getiriliş tarihinin Ağustos 1591'den önce olduğu bilinmektedir (Afyoncu, XXI [2001], s. 286). 8 Zilkade 999'da (28 Ağustos 1591) Türkçe mensur şehnâme yazmak için şehnâmecî tayin edildi. Sadrazam Sinan Paşa'nın maiyetinde Eylül 1594'te Yanıkkale'nin fethiyle sonuçlanacak sefere katıldı ve sefer vekâyiini kaleme aldı. Mensur olan bu esere Ocak 1595'te vefat eden III. Murad ile halefi III. Mehmed hakkında manzum uzun bir bölüm ekledi. Seferden dönmесinin ardından Farsça şehnâme yazmak üzere görevlendirilen Lokman b. Hüseyin'in azledilmesiyle 15 Muharrem 1004'te (20 Eylül 1595) dergâh-ı âlî müteferrikalığı tevcihiyle beraber tek şehnâmecî olarak kaldı. III. Mehmed'in yanında Ekim 1596'da Eğri Kalesi'nin fethiyle neticelenen sefere katıldı. Bu sefere dair kaleme aldığı şehnâmeyi 1598'de sultana takdim etti. 1597'de Reîsülküttâb Yahyâ tarafından hazırlanan kırk kişilik kademli kâtipler listesinde Tâlikizâde yedinci sırada yer almaktadır (BA, KK, nr. 7530, vr.

Tâlikizâde Mehmed Subhî'yi Nakkas Hasan ile gösteren minyatür (*Şehnâme-i Sultan Mehmed*, TSMK, Hazine nr. 1609, vr. 74^a'dan detay)

5^{a-b}). Cemâziyelâhir 1010'da (Aralık 1601) şehnâmecilikten azledilip yerine Hasan Hükmî Efendi getirilmişse de daha sonra herhangi bir göreve tayin edilmediği bilinmemektedir. Tâlikizâde'nin ölüm tarihi belli olmayıp bazı kaynaklarda zikredilen 1008 (1599-1600) ve 1013 (1604-1605) yılları doğru görünmemektedir. Vefatı üzerine taşarrufundaki Kırkl Dîvân-ı Hümâyün gediği 1014 yılı Zilkadesi sonlarında (29 Mart – 8 Nisan 1606) Fî Mustafa'ya verildiğine göre (Emecen, sy. 35 [1994], s. 139) Tâlikizâde'nin ölümü bu tarihte veya bundan önceki bir tarihte olmalıdır (Afyoncu, XXI [2002], s. 290). Şiirlerinde "Subhî" mahlasını kullanmıştır.

Eserleri. 1. Gürcistan Seferi. Ferhad Paşa'nın 1584 Tomanis seferini ele alan eser (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1300) yanlışlıkla *Revâniyye* şeklinde de bilinir. **2. Tebriziyye.** 1585'te Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Tebriz'i fethini anlatır (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1299). **3. Şehnâme-i Hümâyün.** Koca Sinan Paşa'nın 1593-1594'teki Yanıkkale seferine dair olan eser (TİEM, nr. 1963), Christine Woodhead tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır (bk. bibl.). **4. Eğri Fethi Târîhi** (*Fetihnâme-i Eğri, Şehnâme-i Sultan Mehmed*). 1598'de tamamlanmış olup III. Mehmed'in Eğri'nin fethi ve 1596 Haçova zaferini ihtiva eder (TSMK, Hazine, nr. 1609). Vahit Çabuk eser üzerine *Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi'nin Eğri Seferi Şehnâmesi* adıyla bir doktora çalışması yapmıştır (1986, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). Tâlikizâde'nin 1574'te III. Murad'a cülûsü münasebetiyle yazdığı *Firâsetnâme* ile (Paris Bibliothèque Nationale, *Suppl.*, nr. 1055) 1592-1593'te kaleme aldığı, Osmanlı hânedanının yirmi belirgin özelliğinin anlatıldığı *Şemâilnâme-i Âl-i Osmân* (TSMK, III. Ahmed, nr. 3592) adlı iki eseri daha vardır. Onun eserleri Osmanlı inşâ sanatına uygun biçimde yazılmış, *Eğri Fethi Târîhi*'nde ise sade bir Türkçe tercih edilmiştir. Bu eserlerden *Tebriziyye* dışındakiler minyatürlerle süslüdür.

BİBLİYOGRAFYA :

Ta'likizâde's Şehnâme-i Hümâyün: A History of the Ottoman Campaign into Hungary 1593-94 (ed. C. Woodhead), Berlin 1983; Levend, *Gazavatnâmeler*, s. 90-91, 95-98; I. Stchoukine, *La peinture turque d'après les manuscrits illustrés, Ier partie: De Sulaymân Ier à 'Osmân II (1520-1622)*, Paris 1966, s. 90-91, 94, 97, 135; Vahid Çabuk, "Denizli'li Tâlikî-zade Mehmed Subhî Efendi", *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu: Bildiriler*, Denizli 1989, s. 118-123; Necib Âsım, "Osmanlı Tarihüvisleri ve Müverrihleri", *TOEM*, II/7 (1911), s. 422-424; Zeren Tanındı,

"Nakkaş Hasan Paşa", *Sanat*, sy. 6, Ankara 1977, s. 114-125; C. Woodhead, "From Scribe to Litterateur: The Career of a Sixteenth-century Ottoman Katib", *BSMES*, IX/1 (1982), s. 55-74; a.mf., "An Experiment in Official Historiography: The Post of Şehnameci in the Ottoman Empire, c. 1555-1605", *WZKM*, sy. 75 (1983), s. 157-187; Feridun Emecen, "Ali'nin 'Ayn'ı: XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Kâtib Rumuzları", *TD*, sy. 35 (1994), s. 139, 140, 142; Erhan Afyoncu, "Tâlikizâde Mehmed Subhî'nin Hayatı Hakkında Notlar", *Osm.Ar.*, XXI (2001), s. 285-306; P. Fodor, "Ta'likî-zâde", *EP*² (İng.), X, 165-166.

CHRISTINE WOODHEAD

TA'LİL

(bk. HÜSN-İ TA'LİL).

TA'LİL

(التعلیل)

Tümelden tikele giderek hüküm çıkarma anlamında bir istidlâl türü olan mantık terimi, tüm dengelim.

Sözlükte "bir şeyin illetini açıklamak, sebebini ortaya koymak, onu delille ispat etmek" anlamındaki ta'lîl mantıkta bir akıl yürütme (istidlâl) çeşididir. İslâm mantık geleneğinde bu tür akıl yürütme "zihnin genelden özele, tümelden tikele, müessirden esere, sebepten sonuca, kanundan olaya intikali" diye tanımlanır. Kısaca ta'lîl illetten hareketle ma'lûl hakkında bir delil getirme türüdür. Bu tür akıl yürütme **burhân-ı limmî** adı da verilir. Ta'lîl, bir şeyin zat ve hakikatine yahut kendisinden ayrılmayan sebeplerine dayanan bir ispat şeklidir (burhan), kesin sonuca ulaştıran bir mantık işlemidir. Batı mantık dilinde **dedüksiyon** (déduction) denilen bu akıl yürütme türünde öncüller doğru ise sonuç önermesi de zorunlu olarak doğrudur. Bu açıklamaya göre ta'lîl istikrânın karşıtıdır. Mantık kitaplarında dedüksiyon karşılığında istintac da kullanılmıştır. Bu durumda ta'lîl ve istintac aynı mantık işlemi ifade eden eş anlamlı kavramlardır (bk. İSTİNTAC).

Bazı mantıkçılar ta'lîli mün'akis ve müstakim diye iki kısma ayırır. Ta'lîl-i mün'akis özel (tikel-cüz'î) bir durumu genel bir kanuna, prensip veya hükme katmaktır. Bu işlemde var sayılan bir olaydan veya nitelikten daha önce bilinen ya da var sayılan genel hüküm (kanun) sebebiyle diğer bir olay veya nitelik sonuç olarak çıkarılmaktadır. Burada genel hüküm bu iki olayı ve

ya niteliği birbirine bağlar. Meselâ bir üçgenin iki açısı birbirine eşitse (var sayılan-bilinen) bu üçgenin iki kenarı da birbirine eşittir (çıkarılan sonuç), çünkü iki açısı birbirine eşit olan her üçgenin iki kenarı birbirine eşit olur (diğer önermeyi birbirine bağlayan). Bu şekilde ortaya çıkan bir ta'lîl sanki özel bir durumu genel bir hükme aksettirmekte, bundan dolayı da yapılan ta'lîl mün'akis adını almaktadır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus böyle bir ta'lîli istikrâ ile karıştırmamaktır. Ta'lîl-i müstakimde ise bir genel hükmün doğruluğu kabul edilmekle o genel hükme dahil olabilen özel durumların genel hükme uygulanması için özel durumların hangileri olduğu aranır. Meselâ kıyas yapan kimse sıcaklığın cisimleri genişlettiğini bilince cisimlerin az çok biri diğerine benzeyen ısınma hallerinin ve şartlarının neler olduğunu araştırır ve bu suretle cisimlerin hangi durumlar vasıtasıyla ve nerelerde genişleşeceğini bulur. Her iki ta'lîl çeşidi de üç önermeden meydana gelir. İlk önerme bir genel kanunu, yani bilinen iki kavram arasındaki zorunlu bağı ifade eder; "Bütün insanlar ölümlüdür" gibi. İkinci önerme, bu iki bilinen kavramdan (insan, ölümlü) birinin özel bir durumda var olduğunu tasdik eder; "Ben insanım" gibi. Üçüncü önerme ise bu iki bilinen kavramdan diğerinin de var olduğu sonucunu ortaya çıkarır; "Öyleyse ben de ölümlüyüm" gibi. Immanuel Kant'ın kullandığı "déduction transcendental" terimi İslâm mantık kitaplarında "ta'lîl-i ulvî", bunun karşıtı olan "déduction empiric" ise "ta'lîl-i tecrübî" şeklinde karşılansaktadır. Ta'lîl akıl yürütmenin ana eksenini teşkil eder, ta'lîlin en mükemmel şekli ise kıyastır.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rîfât, "ta'lîl" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1045; Ali Sedad, *Mizânü'l-ukûl fi'l-mantık ve'l-usûl*, İstanbul 1303, s. 70; İsmail Hakkı [İzmirli], *Felsefe Dersleri*, İstanbul 1330, s. 158 vd.; İsmail Fenni [Ertuğrul], *Lugatçe-i Felsefe*, İstanbul 1341, s. 166; R. Virieux, *La logique formelle*, Paris 1967, s. 12; Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1975, s. 116; Teo Grunberg - Adnan Onart, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1976, s. 134.

ABDÜLKUDDÜS BİNGÖL

TA'LİL

(التعلیل)

Bir eylemin veya hükmün illete bağlanması anlamında kelâm ve fıkıh usulü terimi.

Sözlükte "birini bir şeyle oyalamak, meş-

gul etmek; ikinci defa su içmek / içirmek" anlamlarındaki all kökünden türeyen ta'lîl bir eylem veya hükmün illete dayandırılmasını, illete bağlanarak açıklanmasını ifade eder. Ta'lîlin terim anlamıyla sözlük anlamı arasındaki münasebetin nastaki hükmün illet sayesinde başka (ikinci) olaya uygulanması olduğu söylenebilir. Konuya ilişkin görüş ayrılıklarının önemli bir kısmı tanımında geçen "illet" kavramının açılımıyla ilgili olup bunun gerekçe veya sebep gibi kelimelerle karşılanması tartışmanın boyutunu tam yansıtamayacağı için literatürde kullanılan "garaz, illet-i gâiyye, hikmet, maslahat" terimleri korunmaya çalışılacaktır. Bunlardan ilk ikisi "amaç" ve "sâik" mânasında olup eylem veya hükmü ortaya çıkaran sebebi ve eylem yahut hükmün yönelik olduğu amacı ifade ederken son ikisi "yarar" vb. anlamlara gelip eylem veya hükmün doğuracağı sonucu anlatır. Bazı hadislerde ta'lîl masdarından türeyen bir fiille aynı kökten gelen illet ve "teille" gibi kelimeler sözlük anlamlarında geçmektedir (Wensinck, *el-Mu'cem*, "ille" md.; İbnü'l-Esîr, III, 291).

Fıkıh usulünde ta'lîlin konusu, nasların ve içerdiği hükümlerin mâkul bir gerekçeye bağlanıp bağlanamayacağı hususıyla ilgili olmakla birlikte kelâmî yaklaşımların etkisiyle bunun öncesinde nasların sahibi olan ve kitap göndermekle bir hitapta bulunan Allah'ın fiillerinin mualel olup olmadığı konusu da gündeme gelmiştir. Kur'an Allah'ın hitabını temsil ettiği ve hitapta bulunmak da bir eylem olduğu için kelâmçılar, en yararlı olanı (aslah) yapmanın Allah'a vâcip olup olmadığı ve hüsünkubuh tartışmalarına bağlı şekilde Allah'ın fiillerinin ta'lîl edilip edilemeyeceği meselesini ele almışlardır. Bu konuda kelâmçılarla İslâm filozofları arasında ortaya çıkan ilk tartışma yaratma fiilinin bir illetinin bulunup bulunmadığıyla ilgilidir. Kelâmçılar âlemin bir amaç ve seçim (kast ve ihtiyar) sonucunda meydana geldiğini söylerken filozoflar bunun icap yoluyla olduğunu, yani tıpkı ateşin yakması ve güneşin ışık vermesi gibi yaratıcının zâtının gereği olduğunu, dolayısıyla O'nun için gâî illetin söz konusu edilemeyeceğini öne sürmüşlerdir. Filozoflara göre Allah'ın bütün fiillerinin zâtının gereği olması O'nun kemal sıfatının bir sonucudur; kelâmçılara göre ise Allah fâil-i muhtârdır (bk. GÂİYYET; İLLİYYET).

Amaçla ta'lîlin anlamı ve boyutu da kelâmçılar arasında tartışma konusu olmuştur. Mu'tezile kelâmçıları, Allah'ın fiillerinin amaçtan yoksun bulunduğunu söyle-